

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 16/17

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 19/20

Kyiv
UKRAINIAN WRITER
2012

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 16/17

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 19/20

Київ
УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
2012

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

У вип. 16/17 “Українського археографічного щорічника” опубліковано статті й джерела до історії, що охоплює період від початку XI ст. до наших днів. Публікації вміщено в шести рубриках: “Археографія, джерелознавство”, “Картографія, фалеристика”, “Історичні статті”, “Публікації джерел”, “Рецензії, огляди” та “Miscellanea”. Пропонуються дослідження про Софійський собор у Києві, Волинське воєводство XVI ст., міжнародну політику в середині XVII ст., запорозьке козацтво тощо. Історіографічні студії стосуються українського літописання та історії Гетьманщини XVIII ст. На окрему увагу заслуговують шевченкознавчі дослідження, нариси про археографічну школу у Києві у XIX ст., діяльність Володимира Леонтовича та ін., а також видання документів з міської історії XVII ст., історії мистецтва XVIII ст. тощо. Широко представлено листування Михайла Грушевського, Дмитра Дорошенка, Богдана Кентржинського, Ярослава Дашкевича, Юрія Мицика, Всеволода Наулка та ін. Крім того, публікуються мемуарні нариси про діяльність ОУН на Київщині, а також про збереження архіву Івана Крип'якевича його родиною у складні 1970-ті – 1980-ті роки, документальні матеріали Олександра Рибалка і т.д.

Для науковців, викладачів історії, вчителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим.

Редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ (*головний редактор*),
Олександр МАВРІН (*заступник головного редактора*),
Броніслав АДАМОВИЧ, Геннадій БОРЯК, Віктор БРЕХУНЕНКО,
Дмитро БУРІМ, Ігор ГИРИЧ, Любов ДУБРОВІНА, Мирон КАПРАЛЬ,
Надія МИРОНЕЦЬ, Юрій МИЦИК, Всеволод НАУЛКО, Юрій ПІНЧУК,
Ольга ТОДІЙЧУК, Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Ярослав ФЕДОРУК

Редколегія тому:

Павло СОХАНЬ (*голова редколегії*),
Ігор ГИРИЧ, Володимир КРАВЧЕНКО, Олександр МАВРІН,
Григорій СТАРИКОВ, Ярослав ФЕДОРУК (*відповідальний секретар*)

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.

Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р

Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.

*Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5
(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)*

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 3 від 21 червня 2012 р.)*

- © Археографічна комісія НАН України;
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2012
- © Український письменник, 2012

Наталія ЧЕРКАСЬКА (Київ)

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПРИВАТНОЇ АРХІВІСТИКИ У XVIII СТОЛІТТІ (НА ПРИКЛАДІ АРХІВІВ МАГНАТЕРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

Архіви родів, які мешкали на Правобережній Україні і становили політичну еліту Речі Посполитої на регіональному або загальнодержавному рівнях, фрагментарно представлені в Україні у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАНУ (далі – ІР НБУВ), Центральному державному історичному архіві України, м. Львів, відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (далі – ЛННБ), Державному архіві Вінницької області, Державному архіві Одеської області. У Польщі – в Головному архіві давніх актів, Національній бібліотеці у Варшаві, Державному архіві у Кракові, Державному архіві у Любліні, Бібліотеці Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, Бібліотеці Чарторійських у Кракові, Курницькій бібліотеці тощо; у Білорусі – у Національному історичному архіві Білорусі у Мінську, у Литві – у Державному історичному архіві Литви у Вільнюсі; у Російській Федерації – в Російському державному архіві давніх актів у Москві, відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Петербурзі тощо. Розпорошення архівів магнатерії ускладнює їх дослідження.

У Києві зберігаються документи з архівів таких родів (у дужках – їхнє місце зберігання у XVIII–XIX ст. за тогочасними географічними назвами): Потоцьких (у Кристинополі, Тульчині, Немирові, Печері), Вишневецьких (у Вишнівці), Замойських (у Вишнівці, Берестечку, Городку-Бедриківському), Плятерів (у Домбровиці та Вишнівці), Мнішків (у Дуклі, Ляшках Мурованих, Вишнівці), Тарлів (у Ляшках Мурованих, Тульчині), Браницьких герба “Гриф” (у Білостоку), Сапіг (у Деречині, Білій Церкві), Грохольських (у П’ятничанах, Стрижавці, Червоній) та деяких ін.¹. За Другої світової війни

¹ Черкаська Н. Архіви магнатерії Правобережної України: Історія формування, структура, інформаційний потенціал: (Київські зібрання): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2010. – 20 с.; *її ж.* До історії формування збірки магнатських фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943) // Архіви України. – 2002. – № 4/6. – С. 77–120; *її ж.* Джерела ЦДІАК України до історії князівського роду Сангушків // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 7–21; *її ж.* Доля Печерського архіву Потоцьких // Пам’ятки: Археографічний щорічник. – К., 2005. – Т. 5. – С. 84–108; *її ж.* Документи Браницьких герба “Гриф” з Вишнівця в “магнатських” фондах ЦДІАК України // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 117–131 etc.

загинув фрагмент родового архіву Браницьких герба “Корчак” з Білої Церкви, що зберігався у Київському центральному архіві давніх актів і відділі рукописів Всенародної бібліотеки України (тепер – ІР НБУВ). З фрагменту Білоцерківського архіву вціліли лише вивезені нацистами під час відступу з Києва документи Сапіг, які становлять родовий фонд у ЦДІАК України, правонаступника КЦАДА². Фрагментарно документи архіву Тарновських, що зберігався, за даними О. Барановича³, у міжвоєнному Києві, представлені нині у родовому фонді ЦДІАК України.

Оскільки з 1921 р. в Україні найкраще збереглися документи майново-правового та господарчо-фінансового характеру (що відклались у результаті адміністративно-господарської діяльності), а також документи особового походження, у радянській історіографії на означення колишніх магнатських і шляхетських архівів усталилися терміни “фамільні”, “родинно-майнові”, “приватновласницькі” або “поміщицькі” архіви. Насправді таке трактування архівів великих землевласників не відповідає їхній суті. Адже архіви магнатерії Правобережної України містили документи, що характеризували державний лад, судочинство і право; соціальне розшарування, мову населення; економічне становище, суспільно-політичне життя, побут з XIV до початку XX ст.

Хоча початки архівів знаті на українських землях ведуть чи не з XIV ст., проте проблеми приватної архівістики залишаються на маргінесі вітчизняної історичної науки. Термін “приватна архівістика” введено до наукового вжитку польськими вченими (К. Бучек) на означення організації архівів магнатерії Речі Посполитої та здобутків їх вивчення. Метою даного дослідження є виявлення спільних рис і шляхів формування джерельної бази архівів магнатерії Правобережної України у XVIII ст.; розкриття інформаційного потенціалу джерел з історії приватної архівістики.

1. Стан вивчення проблеми. Існує досить велика за обсягом і напрямами дослідження історіографія з проблем вивчення архівів шляхетських і магнатських родів Речі Посполитої. Лише наприкінці XX ст. було здійснено спробу проаналізувати науковий доробок польських істориків у цій царині. Здобутки приватної архівістики у XIX–XX ст. узагальнили Ю. Кус, Б. Ришевський⁴. За формально-змістовим принципом на початку XXI ст. доробок вчених представлено такими групами. Першу з них становлять публікації документів з приватних архівів. До них належать також мемуари та щоденники власників архівів, їхнього оточення. Другу групу утворюють нечисленні

² Себта Т., Черкаська Н. Фонди магнатських архівів і судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату Україна та Генерал-губернаторства Польщі // Архіви України. – 2003. – № 4–6. – С. 184–312.

³ Баранович А. І. К изучению магнатских архивов Украины // Проблемы источниковедения. – М., 1956. – Т. V. – С. 148.

⁴ Kus J. Akta podworskie w archiwum i praktyce badawczej // Archeion. – 1980. – Т. 70/71. – С. 65–84; Ryszewski B. Archiwa i archiwalia prywatne w archiwistyce polskiej – stan badań i postulaty badawcze // Acta Universitatis Nicolai Copernici: Nauki humanistyczno-społeczne / Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. – 1991. – Z. 236: Historia. Archiwistyka. – № 25. – С. 21–39.

Джерела з історії приватної архівістики...

монографії родів, написані як на замовлення представників роду, так і сучасними науковцями, а також біографії окремих представників магнатських родів (у тому числі у “Польському біографічному словнику”). Сюди відносимо праці з генеалогії та геральдики родів Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Третя група – праці з історії магнатських резиденцій і архівних та книжкових колекцій у них. Автори здійснили спроби реконструкції складу збірок окремих родів. Четверту групу становить доробок архівістів і істориків, які опрацьовують понятійний апарат, концептуальні підходи. Вони обмежуються характеристикою фрагментів архівів магнатських родів, що надійшли на державне зберігання. П’яту групу, найчисленнішу, становлять узагальнюючі праці з історії Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та України, Білорусі, Литви, що ґрунтуються на документах архівів магнатських родів.

Методичні аспекти дослідження архівів магнатерії в останній третині ХХ – на початку ХХІ ст. розглянули історики та архівісти А. Томчак, Т. Зелінська, К. Сита⁵. Велике значення для історії науки мають публікації джерел з приватних архівів Сангушків, Радзивілів⁶, Замойських⁷ та ін., здійснені упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. Найперше слід згадати 7-томне видання на зламі ХІХ–ХХ ст. документів Славутського архіву Сангушків, здійснене його архівістами та дослідниками Б. Горчаком та З. Люба-Радзими́нським⁸. Автори вперше дослідили історію цього князівського роду⁹ та його архівів.

⁵ [Tomczak A.] *Archiwa wielkiej własności feudalnej* // Robotka H., Ryszewski B., Tomczak A. *Archiwistyka*. – Warszawa, 1989. – S. 238–251; Tomczak A. *Zarys dziejów archiwów polskich*. – Toruń, 1982. – 387 s.; Zielińska T. *Archiwalia prywatne: (Pojęcie, zakres gromadzenia, metody opracowywania)* // Archeion. – 1971. – T. 56. – S. 71–78; eadem. *Archiwa wielkich rodów Rzeczypospolitej dziedzictwem narodów Europy Środkowej i Wschodniej* // *Archiwista Polski*. – Warszawa, 1999. – № 2 (14). – S. 33–40; Syta K. *Archiwa magnackie od XVI do XVIII w. – możliwości i kierunki badawcze* // *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.* / Pod red. I. Urwanowicza. – Białystok, 2003. – S. 679–691.

⁶ *Z archiwum Nieborowskiego: stosunki Radziwiłłów z dworem rosyjskim i pruskim w czasie ostatniego rozbioru* // *Przewodnik Naukowo-Literacki*. – 1888. – R. 16. – S. 943–953; *Archiwum domu Radziwiłłów: (Listy ks. Mikołaja K. Sierotki – Jana Zamojskiego – Lwa Sapiehy)* / Wyd. A. Sokołowski // *Scriptores rerum Polonicarum*. – Kraków, 1885. – T. VIII. – XXIV, 296 s.

⁷ *Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*. – Warszawa, 1904. – T. 1: 1553–1579 / Wyd. W. Sobieski. – XIII, [1], 530, [1] s.; Warszawa, 1909. – T. 2: 1580–1582 / Wyd. J. Siemieński. – XXXI, [3], 445, [2] s.; Warszawa, 1913. – T. 3: 1582–1584 / Wyd. J. Siemieński. – LX, [1], 568, [1] s.; Warszawa, 1948. – T. 4: 1585–1588 / Wyd. K. Lepszy. – 486 s.

⁸ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* / Pod kierown. Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. – Lwów, 1886–1910. – T. 1–7.

⁹ *Sprawa początków rodu Sanguszków* / Oprac. Z. Luba-Radziwiński, B. Gorczak i D. Kozicki. – Lwów, 1901. – 348 s.; *Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta Fedora Olgerdowicza x. Ratnenskigo* / Opr. Z. L. Radziwiński, B. Gorczak. – Lwów, 1906. – T. 1. – XI, 535 s.; Lwów, 1911. – T. 2, cz. 1: *Linia niesuchojeńska*. – 356 s.; Lwów, 1912–1913. – T. 2, cz. 2: *Linia niesuchojeńska (dokończenie)*. – 235 s.; Lwów, 1906. – T. 3: *Gałąz koszyrska*. – 327 s.

Сумарії архівів Сангушків зафіксував у каталозі рукописів Б. Горчак, архівіст Славутського архіву¹⁰. Праці Е. Хвалевіка та К. Бучека, які вийшли в 1920-х рр., збагатили історичну науку відомостями про зміст, характер, тогочасний стан архівів, їх власників – Радзивілів, Сапіг, Сангушків, Замойських, Потоцьких, Мнішків, Любомирських, Чарторийських та ін., які мали маєтки й на Правобережній Україні. Значення праці Е. Хвалевіка посилювалось тим, що її друге видання було опубліковане під час роботи Мішаної спеціальної комісії, експертом польської делегації якої він був у 1922 р.¹¹. Співробітник Бібліотеки Оссолінеуму у Львові Г. Полячкувна, на підставі порівняльного аналізу відомих на той час інструкцій володільців архівів, запропонувала методичку впорядкування та описування документів розпорошених архівів у бібліотеках. Дослідниця вперше звернула увагу на важливість вивчення генеалогічних зв'язків власників для опрацювання архівів і на брак видань монографій родів¹². Польські архівісти та історики зіткнулися з проблемою впорядкування та описування документів з приватних архівів лише після Другої світової війни, на початку 1950-х рр. (єдиним винятком був архів Ходкевичів з Млинова у Краківському держархіві з 1919 р.). П. Баньковський запропонував класифікацію архівів магнатерії і шляхти залежно від видів і змісту джерел, що в них переважали – *родинно-господарчі; господарчі архіви* адміністрації маєтків, що не містили родинних паперів; *історичні збірки; специфічні та мішані архіви* з домінуванням публічних документів¹³. Значення для архівної справи вцілілих сумаріїв документів приватного архіву спеціально розглянув А. Стебельський¹⁴. Типологію майново-правових актів у приватних архівах розробила Г. Стебельська¹⁵. Зміст магнатських фондів ГАДА у Варшаві висвітлили Б. Смоленська і Т. Зелінська¹⁶. Історію формування та долю архівів окремих родів великих землевласників у Речі Посполитій з XVI до середини XX ст. вивчали Т. Зелінська,

¹⁰ *Gorczak B.* Katalog rękopisów archiwum XX. Sanguszków w Sławucie / Ułoż. Bronisław Gorczak. – Sławuta, 1902. – XXX, 488 s.

¹¹ *Chwalewik E.* Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na Obczyźnie. – Kraków, 1991 (репр. вид.). – Т. 1–2; *Buczek K.* Archiwa polskie // Nauka Polska. – Warszawa, 1927. – Т. 7. – С. 1–97; Warszawa, 1930. – Т. 12. – С. 1–85; *idem.* Z dziejów polskiej archiwistyki prywatnej (Archiwa Czartoryskich) // Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. – Warszawa, 1938. – Т. 2. – С. 41–85.

¹² *Polackówna H.* Uwagi o porządkowaniu archiwów rodzinnych // Archeion. – Warszawa, 1939. – Т. XVI. – С. 1–20.

¹³ *Bańkowski P.* Porządkowanie archiwaliów prywatnych // Ibidem. – 1951. – Т. 19/20. – С. 194–216.

¹⁴ *Stebelski A.* Sumariusz jako naukowa pomoc ewidencyjna w archiwum // Ibidem. – 1955. – Т. 24. – С. 142–175.

¹⁵ *Stebelska H.* Typy akt majątkowych epoki feudalnej w archiwach podworskich // Ibidem. – 1956. – Т. 26. – С. 152–171.

¹⁶ *Smoleńska B., Zielińska T.* Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie: (Archiwa magnackie) // Ibidem. – 1962. – Т. 38. – С. 167–197; *ejusdem.* Archiwalia prywatne w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie: (Drobne i szczątkowe zespoły i zbiory) // Ibidem. – 1963. – Т. 39. – С. 87–108.

Джерела з історії приватної архівістики...

Р. Янковський, І. Маршальська¹⁷ та ін. У царині дослідження приватної архівістики XVIII–XIX ст. плідно працюють Р. Янковський¹⁸ і К. Сита, які запровадили до наукового обігу значний комплекс джерел. К. Сита проаналізував, зокрема, сумарії архівів Жевуських, Я. Тарла, Г. Сангушка як джерела з історії їх формування¹⁹. Його авторству належить монографія, присвячена історії архівів Браницьких герба “Гриф”, Любомирських, Чарторийських, Сапіг, Тарновських, Вельпольських і Ординації Замойських у XVIII ст., з огляду на функціонування магнатської канцелярії як “чиновницько-клієнтарного середовища”, досі не дослідженого вченими²⁰.

Науковий доробок українських дослідників XX ст. у царині приватної архівістики з об’єктивних причин скромніший, хоча документи з архівів шляхти широко використовуються вченими. Після 1917 р. до архівів шляхти Речі Посполитої першим звернувся О. Баранович, який врятував фрагмент архіву Жевуських у Старокостянтиніві 1917 р. та впорядкував фрагменти Вишнівецького архіву Вишнівецьких і Мнішків і архіву Оскерків у другій половині 1920-х рр. у колишньому Київському центральному історичному архіві (далі – КЦІА, тепер – Державний архів Київської області). Він вперше серед українських радянських дослідників у другій половині 1920-х рр. запровадив до наукового вжитку документи Мнішків з Вишнівецького архіву. На значущість уцілілих “інвентарів” (сумаріїв) цього архіву вказував В. Міяковський, завідувач КЦІА, ще у 1925 р.²¹ Інформаційний потенціал таких джерел засвідчує й розвідка О. Барановича “Панське місто за часів Польської держави: (Старий Костянтинів)” (1928). Автор написав її на підставі даних “Сумарію документів до маєтків Старокостянтинівського ключа” з архіву

¹⁷ Zielińska T. Archiwa Radziwiłłów i ich twórcy // Ibidem. – 1978. – Т. 66. – S. 105–129; eadem. Archiwum Warszawskie Radziwiłłów // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Informacja o zasobie / Oprac. zbiorowe pod red. T. Zielińskiej. – Warszawa, 1992. – S. 195–203; eadem. Zbiory archiwalne Ordynatów Zamojskich jako skarbnica dokumentów państwowości polskiej // Miscellanea Historico-Archivistica. – 1994. – Т. 4. – S. 173–222; Marszalska J. M. Biblioteka i archiwum Sanguszków. – Tarnów, 2000. – 203 s.; Jankowski R. Dzieje archiwum rodziny Fredrów // Archiwistyka i bibliotekoznawstwo: Prace dedykowane profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu / Red. I. Rdzanek. – Warszawa, 1997. – S. 64–85 etc.

¹⁸ Jankowski R. Archiwiści i instrukcje archiwalne napisane dla nich w Archiwum Głównym Radziwiłłów w Nieświeżu // Archiwista Polski. – 2000. – R. V. – № 2. – S. 43–54; idem. Prace inwentaryzacyjne w Archiwum Głównym Radziwiłłów w Nieświeżu do 1945 r. // Ibidem. – № 3. – S. 43–54.

¹⁹ Syta K. Sumariusze Rzewuskich z Podhorzec z XVIII i XIX w. w zasobie Archiwum Państwowego w Krakowie // Ibidem. – Warszawa, 2003. – № 4. – S. 15–30; idem. Archiwum Jana Tarły, woiewody sandomierskiego, w świetle rewizji z roku 1761 // Studia o bibliotekach i zbiorach polskich. – Toruń, 1994. – S. 31–53; idem. Archiwum kniazia Andrzeja Hrehorowicza Sanguszki kowelskiego z końca XVI wieku // Archiwa – Kancelarie – Zbiory. – Toruń, 2005. – Т. 1 / Red. W. Chorążyczewski, R. Degen, K. Syta. – S. 29–44.

²⁰ Idem. Archiwa magnackie w XVIII wieku: studium kultury kancelaryjno-archiwalnej. – Toruń; Inowrocław, 2010. – 312 s. – (Biblioteka “Cuiavia Felix”; nr 1).

²¹ Міяковський В. В. Центральний архів ім. Антоновича в м. Києві (1922–1925) // Архівна справа. – 1925. – С. 114.

Жевуських, у Старокостянтинові²². Власний досвід з опрацювання “магнатських” *фамільних фондів* у КЦІА О. Баранович узагальнив у статті 1956 р.²³. На цінність архівів магнатерії, зокрема архіву Сангушків, що зберігається нині у краківському державному історичному архіві, для вивчення соціально-економічної історії Великого князівства Литовського та України звернув увагу М. Ковальський, проте зроблені ним висновки не набули розвитку у творчості вченого. Він зазначив важливість сумаріїв магнатських архівів, що зберігаються у колекціях ЛННБ, як історичного джерела²⁴. Автором єдиного на сьогодні покажчика архівних документів і праць, де згадуються Мнішки, є В. Ульяновський²⁵.

На початку 1990-х рр., з виходом у світ праці Н. Яковенко²⁶, присвяченій витокам і соціальній структурі української еліти, було переглянуто ставлення до ролі шляхти в історії України, відкинуто ідеологічні настанови і політизацію цього питання, притаманні радянській історичній науці. Тоді ж з’явилися розвідки українських архівістів стосовно змісту родових фондів магнатерії у державних архівних установах України (Л. Гісцової²⁷, Л. Сухих²⁸,

²² Баранович О. І. Панське місто за часів Польської держави: Старий Костянтинів. – К., 1928.

²³ Його ж. К изучению магнатских архивов Украины. – С. 146–157.

²⁴ Ковальський Н. П. Документальные источники по истории Великого княжества Литовского XV–XVIII вв. в архиве Сангушек // Материалы межресп. науч. конф. по источниковедению и историографии народов прибалтийских республик Союза ССР: Источниковедение. – Вильнюс, 1978. – С. 35–41; його ж. Документы архива Сангушко как источник по социально-экономической истории Речи Посполитой XV – первой половины XVII в. // Узловые вопросы советского славяноведения: Тез. докл. и сообщ. IX Всесоюз. науч. конф. историков-славистов. – Ужгород, 1982. – С. 243–244; його ж. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60–63; його ж. Документальные коллекции Радзиминского и Оссолинского как источник по истории Вольны XV–XVIII вв. // Некоторые пробл. отечеств. историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1978. – С. 25–34.

²⁵ Мнішки: Указатель архивных материалов и библиографии / Сост. В. И. Ульяновский. – К., 1989. – 148 с.

²⁶ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1994; 2-ге вид., перегл. і виправл. – К., 2008. – 472 с.; іл.

²⁷ Гісцова Л. До історії родових і особових фондів землевласників Правобережної України XVI – початку XX ст. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф.: (Київ, 19–20 листопада 1996 р.). – К., 1997. – Ч. 1. – С. 101–106; Hiscowa L. Tulczyńska Linia Potockich w aktach zespołu Nr 49 Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy w Kijowie // Miscellanea Historico-Archivistica. – Warszawa, 1997. – T. VIII. – S. 99–104; Hiscowa L., Antonenko I. Znaczenie archiwaliów Radziwiłłów, przezechowywanych w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie, dla rekonstrukcji Archiwum Radziwiłłów // Ibidem. – T. VII. – S. 99–105; Hiscowa L. Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie (cz. 1) // Ibidem. – Warszawa, 1998. – T. IX. – S. 127–139.

²⁸ Suchich L. Archiwa rodowe Prawobrzeżnej Ukrainy w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy w Kijowie (cz. 2) // Ibidem. – S. 141–150.

Джерела з історії приватної архівістики...

Д. Шовкового²⁹ та деяких ін.). Проте у статтях не зроблено аналізу їхнього походження. Згадуємо лише ті праці, які стосуються розвитку проблеми, що досліджується.

2. Спільні риси формування джерельної бази архівів магнатерії Правобережної України у XVIII ст. У сучасній історичній науці за головну умову посідання магнатського статусу визнано наявність великої земельної власності та політичних впливів, принаймні на регіональному рівні. Дефініція економічного статусу магнатерії коливалась залежно від регіону. Характерними рисами верстви були шлюбні зв'язки з магнатськими або княжими родинами у Великому князівстві Литовському, а також утримування власного надвірного війська. Політичні впливи забезпечувались через систему клієнтели та через сенаторські уряди. Не останню роль відігравав престиж.

Представники магнатських родів, які мешкали на українських землях, були не спостерігачами, а активними учасниками історичних подій. XVIII сторіччя стало періодом не лише дипломатичних баталій, а й головним чином, воєнних лихоліть. Правобережна Україна, що знову увійшла до складу Речі Посполитої 1699 р., на початку XVIII ст. перетворилась на арену битв. Шляхта полонізувалась, вища верства укладала політичні союзи як із промосковською, так і прошведською партіями. Агресивна ворожість щодо Речі Посполитої проявлялась у козацьких і гайдамацьких виступах, Коліївщині.

Відбулася чергова зміна родів, які відігравали історичну роль у Речі Посполитій. Відійшли у вічність останні представники магнатських родів Вишневецьких, Калиновських, Струсів, Сенявських, Браницьких герба “Триф” та ін. До боротьби за політичні впливи включились представники родин, які лише у той час набули магнатського статусу – Чарторийські, Мнішки, Браницькі герба “Корчак” та ін. То був період змагання за вплив на державну політику між партіями Потоцьких і Радзивілів, з одного боку, та “Фамілією” на чолі з Чарторийськими, з другого. Наприкінці панування Августа III виникла й намагалась вести свою гру “Камарилья” Єжи-Августа Мнішка, надвірного коронного маршалка та великопольського генерала. Боротьба магнатських угруповань за владу призвела до втручання іноземних держав і введення чужинницьких військ, що спричинилося врешті-решт до поділів Речі Посполитої та ліквідації її як держави.

Досліджуючи історію архівів магнатерії Правобережної України, ми дійшли висновку, що процес їх формування збігається з процесом формування земельної власності роду (або родини). Адже документи надходили разом з маєтками через спадкування, укладання шлюбу, обмін, родинні поділи, дарування, купівлю-продаж, королівські надання, оренду. Надходження документів до архівів відбувалось також завдяки колекціонерству власників.

Магнатські роди виступають творцями архівів (архівоутворювачами), що виконували не тільки роль скарбниці родової пам'яті, але насамперед хоронителів історичної пам'яті. З огляду на політичний і публічний, майновий

²⁹ *Szowkowyj D.* Dzieje i zawartość dokumentów z zespołu Potockich przechowywanego w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie (zespół 49, inw. 1, 2, 3) // *Ibidem.* – Warszawa, 1997. – Т. VIII. – S. 105–111.

статус великих землевласників у Речі Посполитій, до кінця XVIII ст. у архівах утворився величезний джерельний комплекс. Нижчі хронологічні рамки документів подекуди сягали XIII–XIV ст. Проте то були здебільшого копії або нотатки з документів. На українських землях вже у першій третині XVII ст. існували князівські родові архіви (Острозьких у Дубні, Вишневецьких у Вишнівці та Лубнах, Радзивілів у Олиці тощо). У разі згасання князівського роду архіви успадковувались іншими родами і в такий спосіб опинились у складі збірок прийшлої магнатерії Правобережної України (Замойських, Потоцьких, Любомирських та ін.). Так сталося, наприклад, з документами архівів Вишневецьких, згаслих у чоловічій лінії у 1744 р. Їхні архіви були поділені між потомством дочок литовського гетьмана Міхала-Сервація Вишневецького – Анни Огінської та Ельжбети Замойської. Відомі випадки, коли документи згаслих гілок роду потрапляли до “чужих” архівів, а з часом “повертались” до родового архіву, як-от архіви Несухойської та Кошерської гілок роду Сангушків³⁰.

Особливістю формування архівів прийшлої магнатерії на українських землях у XVII–XVIII ст. є спадкування або придбання архівів місцевих князівських родів. У архівах князівських (Острозькі, Радзивілі, Сангушки, Сапіги, Вишневецькі та ін.) і прийшлих магнатських (Потоцькі, Любомирські, Замойські та ін.) родів, які перебували у майнових і матримоніальних стосунках, зберігалися документи, написані староукраїнською або старобілоруською мовами, що свідчило про місцеве походження.

Основною одиницею зберігання у магнатському архіві були *фасцикул* і *пака* (пол. *plik, pakiet*) або *тека*. Опис фасцикула як одиниці зберігання у приватному архіві подає О. Баранович: “У всіх архівах магнатів папери, що складали за змістом одну справу, групувались по в’язках, що мали назву фасцикулів (*Fasciculus*). Кожен документ даної справи, записаний на папері звичного розміру (довжина аркуша 28-30 см, ширина близько 30 см), складала окремо. Усі документи, незалежно від того, чи складались вони з одного, двох, трьох або більше аркушів, складали однаково: перший раз прикладали нижчий кінець документа до верхнього, робили згин поперек аркуша, і вдруге, прикладаючи перший згин до верху аркуша. Утворювався паралелограм, довга сторона якого дорівнювалась ширині аркуша, а широка – четвертині довжини його” (переклад наш. – Н. Ч.)³¹. Фасцикули в магнатських архівах об’єднували документи за предметною ознакою. Подекуди *паки* або *теки* містили однотипні документи (наприклад, інвентарі маєтків Мнішків у Дуклі; листування Плятерів у Воробині та Міхала-Єжи Мнішка у Вишнівці). Траплялося, що документи у фасцикулах чи паках зберігалися у шухлядах, які мали тематичні заголовки (наприклад, у Дуклянській бібліотеці Мнішків). Формування одиниць зберігання цілком відповідало нагальним потребам власників, їхнім поточним інтересам і не завжди є зрозумілим або виправданим для дослідників.

³⁰ Syta K. Dzieje archiwów książąt Sanguszków // Ibidem. – Warszawa, 2000. – Т. XI. – S. 97–110.

³¹ Баранович А. И. К изучению магнатских архивов Украины. – С. 154.

Джерела з історії приватної архівістики...

Розгалуженість магнатських родів і географічна розлогість їхніх маєтків зумовили функціонування у XVIII ст. головних і локальних архівів. *Локальні архіви* поділялись на маєткові (присадибні), економічні та юридичні архіви. Маєткові архіви функціонували у родинах власників. Юридичні та економічні архіви створювались в управліннях латифундій. Деякі роди, як-от князі Радзивілі герба “Тромби”, Сангушки та Чарторійські герба “Погоня Литовська”, Вишневецькі герба “Корибут”, а також Мнішки власного герба, були власниками архівної мережі в першій третині XVIII ст.

Характерним явищем у розвитку магнатських архівів у XVIII ст. в Речі Посполитій дослідники вважають поширення збірок, які мали характер *центральных (головних)* родових (або родинних) архівів і були започатковані у XVII ст.³². Магнатські родові/родинні архіви розташовувались у головних резиденціях у спеціально обладнаних у замках або палацах приміщеннях, що охоронялись, подекуди у скарбниці або бібліотеці. Тому в історичній науці наголошується на ролі родини власників і адміністрації маєтків як архівоутворювачів. Були знані в Речі Посполитій головні архіви таких магнатських родів, як Денгофів у Львові, Сенявських у Бережанах, Сангушків у Любартові, Мнішків у Ляшках Мурованих і Дуклі тощо.

Особливістю головного архіву була наявність документів не лише представників роду чи родини власників резиденції, а й документів загальноісторичного значення. Це зумовлювалось не стільки давністю роду, скільки близькістю до великокнязівського або королівського дворів, впливом окремих представників на формування державної політики, посіданням сенаторських урядів, найвищим майновим статусом. Магнатські головні архіви містили історичні матеріали: акти, що стосувались публічного життя держави чи краю й участі в ньому окремих представників роду; документи про набуття та посідання в минулому маєтків; акти про підтвердження знатності роду, його генеалогічні зв'язки та особисті здобутки окремих представників³³.

За відсутності державних архівних установ у Речі Посполитій (за винятком архіву Коронного Скарбу, Коронної Метрики та Литовської Метрики) документи з архівів міністерських і гетьманських урядів зберігались у родових архівах їхніх посідачів. Отож родові архіви (найбільший серед вцілілих – архів Радзивілів) містили, зокрема: документи політичного архіву Великого князівства Литовського у Несвіжі³⁴; дипломатичну кореспонденцію коронного гетьмана та канцлера Яна Замойського в архіві Замойської ординації у Замості до середини XIX ст.³⁵; дипломатичне листування коронного гетьмана, краківського каштеляна Яна-Клеменса Браницького герба “Триф”

³² [Tomczak A.] Archiwa wielkiej własności feudalnej. – S. 240.

³³ Zielińska T. Archiwa wielkich rodów Rzeczypospolitej... – S. 35.

³⁴ Ptaszycki S. Gdzie się przechowały i przechowują obecnie akty unii Litwy z Polską? // Kwartalnik Historyczny. – 1902. – Т. 16. – S. 588–595; Jakubowski J. Archiwum państwowe W. X. Litewskiego i jego losy // Archeion. – 1931. – Т. 9. – S. 5–18.

³⁵ Zielińska T. Zbiory archiwalne Ordynatów Zamojskich... – S. 173–222; див. також прим. 7.

у родовому архіві в Білостоку³⁶, дипломатичне листування Мнішків, у трьох поколіннях посідачів маршалківського уряду в Короні, у архівах у Дуклі та Вишнівці тощо. Серед документів політичного характеру – конституції, ухвали сеймів, інструкції послам тощо. А. Томчак зауважив, що у середньовічній і ранньомодерній Речі Посполитій “укорінене переконання, що право власності на вироблені акти мають керівники урядів або урядовці канцелярій” (переклад наш. – *Н. Ч.*)³⁷, спричинило багаторазові упродовж XV–XVIII ст. розпорядження властей щодо вилучення урядових актів з приватних рук. Так, російська імператриця Катерина II наказала О. Суворову відібрати з фамільних паперів польських урядовців документи політичного характеру.

Слід зазначити, що статус головного архіву не був сталим упродовж існування магнатського роду, з часом змінювалося місце його розташування. Траплялося, що місце перебування родової резиденції, а відтак родового архіву, змінювали на свій розсуд власники – як-от за Фелікса-Казимира Потоцького († 1702) резиденцію 1692 р. перенесли з Тартакова до Кристинополя в Белзькому воєводстві (тепер – Червоноград Львівської обл.). Названий на честь дружини, Кристини з дому Любомирських, Кристинопіль упродовж 90 років залишався головною резиденцією тульчинської лінії і місцем розташування головного родового архіву Потоцьких.

Були випадки, коли перевезення головного архіву зумовлювалося зовнішніми чинниками. Архів Замойських герба “Сліта” зберігався з кінця XVI ст. в їхній родовій резиденції Замості в Руському воєводстві. Але Замостя, зважаючи на його стратегічне значення, у XIX ст. перейшло російському уряду з відшкодуванням власникам, а бібліотека та архів Замойської ординації, колекції, родовий архів були перевезені XII замойським ординатом Станіславом-Косткою Замойським (1775–1856) до Варшави, де зберігались у Блакитному палаці Замойських³⁸.

Через великий обсяг накопичених документів дехто з власників згодом побудував або пристосував для потреб архіву окреме приміщення. Опис такого приміщення в Олицькому замку Радзивілів у Волинському воєводстві надibuємо, наприклад, в інвентарі Олицького замку 1755 р., опублікованому В. Александровичем³⁹.

Магнатські архіви відрізнялися від архівів середньої шляхти динамічним розвитком складових і великим обсягом⁴⁰. Натомість шляхетські архіви часто поглинались магнатами через купівлю маєтностей.

Магнатські родові архіви значно менше зазнавали розпорошення. Цьому сприяло й створення неподільних родових маєтків – ординацій – польського варіанта майорату. Згідно зі статутом, ординації успадковували за

³⁶ *Eadem*. Archiwalia dwóch rodów Branickich – herbu Gryf i herbu Korczak // *Miscellanea Historico-Archivistica*. – Warszawa, 1998. – Т. 9. – С. 43.

³⁷ [Tomczak A.] Archiwa wielkiej własności feudalnej. – С. 248.

³⁸ Zielińska T. Archiwum Zamojskich z dawnej Biblioteki Ordynacji Zamojskiej w Warszawie // *Zamość i Zamojszczyzna*. – Zamość, 1969. – С. 467–474.

³⁹ Александрович В. Інвентар Олицького замку 1755 р. // *Вісник Львівського університету*. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 323.

⁴⁰ Syta K. Archiwum Jana Tarły... – С. 31.

Джерела з історії приватної архівістики...

старшинством лише по чоловічій лінії, їх не можна було ділити й продавати. Проте через згасання прямих спадкоємців права на ординацію переходили до молодших ліній роду або (в разі відсутності прямих спадкоємців чоловічої статі) – до потомства жінок (родичів “по купелі”). На Правобережній Україні з 1609 до 1654 рр. існувала неподільно Острозька ординація (24 міста і 600 сіл), заснована князем Янушем Острозьким, останнім у роду представником чоловічої статі. Згідно з заповітом, ординацію успадкували князі Заславські – сини його доньки Евфрузини⁴¹. Документи в архіві ординації стосувались насамперед маєтків, що входили до її складу, а отже, відповідно до статуту не підлягали розпорошенню.

Родинні архіви (скажімо, у XVIII ст. архів Тарлів герба “Топор” у Ополі Люблінському в Люблінському воєводстві) також виконували функцію головного архіву у разі розпорошення родового архіву. На відміну від головних архівів, де перебували документи живих і згаслих ліній роду, родинні архіви належали до однієї з ліній чи гілок роду або до родини господарів маєтку, де містився архів. Родинний архів належить до родового архіву як частка до загального й об’єднував документи не більше трьох поколінь роду та їхніх кривних (наприклад, у XIX ст. співвідношення архівів тульчинської лінії Потоцьких герба “Пилява” у Печері та Тульчині в Подільській губернії). Проте така класифікація має досить умовний характер і справедлива радше для визначення архівного фонду, адже на практиці до родинного архіву потрапляли документи предків колишніх власників маєтків.

У Речі Посполитій при набутті родових статків, їх викупу із застави тощо право близькості, що спиралось на споріднені зв’язки, забезпечувало першість близьким кривним перед далекими родичами і перед чужими. Право близькості не вживалося щодо статків, здобутих шляхом даровизни чи заміни. Звідси тенденція накопичування у шляхетських архівах майнових документів щодо маєтків окремих споріднених осіб і родин⁴².

Зміна власника маєтку внаслідок шлюбів, родинних поділів, передачі в оренду або продажу чи купівлі, обміну маєтку призводила до обігу документів, насамперед майново-правових, передачі їх з одного архіву в інший у межах однієї родини або до архіву “чужого” роду. Тому архіви магнатерії становили деінде складний комплекс актів, до якого увійшли фрагменти архівів різного походження.

Особливістю функціонування магнатського господарства були латифундії. Формою їх організації були т. зв. ключі, що об’єднували в єдиний господарчий організм кілька маєтків, найчастіше локалізованих на близькій відстані, керованих єдиним власником, офіціалістом чи економом. У архівах відклались документи особистої канцелярії власника, яка займалася його маєтками тощо⁴³. Наявність у магнатських архівах великого комплексу

⁴¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – 2-ге вид. – С. 97.

⁴² Stebelska H. Туру akt majątkowych epoki feudalnej w archiwach podworskich. – S. 154 (прим. 1).

⁴³ Див. прим. 20.

документів щодо прав і титулів власності та адміністративно-господарської діяльності в маєтках пояснюється розгалуженою системою, яку являли собою магнатські латифундії, на відміну від маєтків середньої шляхти. Архіви, розміщені в латифундіях, висвітлювали діяльність економій – господарських управлінь латифундій, – містили діловодну документацію, фінансові документи, листування економів і генеральних комісарів маєтків із власниками, розпорядження господарів маєтків тощо. Також “юридичні архіви” були організовані при управителях економій. До них надходили неспірні майново-правові акти, а також акти судових процесів. Обидві групи актів супроводжувала кореспонденція з господарських чи майново-правових питань⁴⁴. Документи з архівів магнатських ключів, зокрема з українських земель, описували в головному родовому архіві.

Виникнення у XVIII ст. та подальший розвиток мануфактурного виробництва у магнатських маєтках справили вплив не лише на майновий стан власників, а й на склад і зміст архівів. Відповідна документація щодо розвитку мануфактурного виробництва відкладалась у архівах адміністрацій маєтків і ключів, де діяли мануфактури чи фабрики.

На Правобережній Україні резиденції магнатських родів польського походження як місця зберігання головних архівів розвиваються у XVIII ст., зі згасанням давніх родів і піднесенням інших.

Поширення головних архівів прийшлої магнатерії на Правобережній Україні спостерігаємо наприкінці XVIII ст., коли з поділами Речі Посполитої маєтки опинилися по різні боки державного кордону – на території Російської імперії та Габсбурзької імперії. Так, до Брацлавського воєводства перевезли родинний архів Потоцьких з Кристинополя, який опинився у Габсбурзькій імперії і був переданий С.-Щ. Потоцьким А. Понінському за погашення боргів. У другій половині XVIII ст. у Київському воєводстві утворюють родові або родинні архіви Ходкевичі герба “Косцеша” (Чорнобиль), а також роди, які саме тоді набули магнатського статусу – Браницькі герба “Корчак” (Біла Церква), Жевуські герба “Кшивда” (Чуднів) та ін. У Волинському воєводстві в останні роки існування Речі Посполитої продовжували функціонувати архіви князів Радзивілів (Олика), Мнішків (Вишнівець) і був започаткований архів родини коронного скарбника Адама Понінського (Любар) тощо.

У XVIII ст. за формою переважали дослівні записи документа до актових книг судово-адміністративних установ Речі Посполитої (облята) та виписи (витяги) з актових книг, що фіксували судові декрети, позови до суду, маніфестації возних; пленіпотенції, а також публічноправові та приватноправові акти; видимуси (засвідчені копії). У XIX ст. обляти та виписи з актових книг поступаються місцем виписам з іпотечних і нотаріальних книг. Змінюються також види процесуальних актів. Це зумовлено було перемінами в польському судовому устрої, започаткованими на Чотирилітньому сеймі і оформленими в XIX ст.⁴⁵.

⁴⁴ [Tomczak A.] Archiwa wielkiej własności feudalnej. – S. 241.

⁴⁵ Stebelska H. Typy akt majątkowych epoki feudalnej w archiwach podworskich. – S. 153.

Джерела з історії приватної архівістики...

Документи, що різнилися за походженням і характером, а також за видами, слугували для задовольняння практичних потреб власників. Як зазначає дослідник магнатських архівів К. Сита, архіви родів з вищого шляхетського прошарку вирізнялись не тільки великим обсягом, різноманітністю актового матеріалу, але також “з огляду на організацію, функціональність і сферу придатності”⁴⁶.

На формування та стан збереженості архівів впливали зовнішні (політична ситуація, війни, пожежі, гвалтовні наїзди сусідів, родичів) та внутрішні (культурні традиції даного роду, родинні взаємини) об’єктивні чинники. Свідчення про втрати документів внаслідок воєнних дій або через пожежі, наїзди родичів та сусідів надібуємо в приватних архівах. На долю архівів великих землевласників у XVIII ст. й особливо у XIX ст. вплинуло колекціонування. Цей вплив був двояким – колекціонування зумовило урізноманітнення документів у архіві за видами та змістом. Проте наприкінці XVIII – упродовж XIX ст., коли зростає інтерес до власної історії і набрали розвитку приватні музеї та бібліотеки, колекціонування сприяло розпорощенню архівів великих землевласників.

З ліквідацією Речі Посполитої як держави магнатські архіви втратили поточне значення та набули історичного характеру. У наступні сторіччя до них звертались як до скарбниці родинної та історичної пам’яті не лише власники, а й колекціонери та науковці – історики, архівісти, юристи.

3. Інформаційний потенціал джерел з історії приватної архівістики.

Вивчення розвитку приватної архівістики у XVIII ст. ускладнюється через часткову загибель, розпорощення архівів магнатерії і шляхти в наступні століття. Залучення до впорядкування архівів осіб з найближчого оточення власника спостерігаємо з кінця XVI ст. Зі збільшенням обсягу архівів змінювалися вимоги до придворних архівістів.

Джерельну базу приватних архівів магнатерії разом з *родинними, майново-правовими, фінансово-господарськими* документами становили й документи з історії цих архівів: *сумарії* (реєстри, інвентарі, компендіуми) документів архівів, *інструкції* власників придворним архівістам, *листування* службового характеру, *процесуальні акти* (маніфестації, декрети тощо), *тестаменти*. Названі види джерел містять різної вартості інформацію про склад, структуру, історію формування архіву, соціальний і майновий статус, клієнтарно-патрональні стосунки архівістів і господарів архівів тощо.

Управління маєтками та судові процеси, які точилися десятиліттями, – за спадком, ґрунти, через гвалтовні наїзди сусідів, збіглих підданих тощо – вимагали забезпечення швидкого доступу до приватного архіву. Описування архіву зазвичай спричинене було винятковими подіями у родині (смерть власника, вступ у володіння, перерозподіл спадку, шлюб тощо), заміною управителя (генерального комісара чи економа) маєтків або зовнішніми чинниками. Відомі випадки, коли архів описувався з ініціативи урядових інстанцій, як це трапилось із родинним архівом сандомирського воєводи Яна Тарла, померлого в січні 1750 р. Нами виявлено *трансакцію* братів Любо-

⁴⁶ Syta K. Archiwa magnackie... – S. 682.

мирських, племінників і співспадкоємців Я. Тарла, Яна Х. Зелінського, датовану лютим 1750 р. Виникнення документа було зумовлено родинним поділом спадку Яна Тарла, що мав відбутися у травні того року. Джерело містить відомості про стан архіву (“u zódnym nie zostają porzédku”) та вказівки братів щодо упорядкування його (“ażeby Archiwum summariuszami u fascykulami pospisywałszy należycie one porzédkiem ułożył”) та розшуку документів на підтвердження їхніх прав власності стосовно маєтків у Подільському та Руському воєводствах, на які претендували⁴⁷. Проте укладання генерального сумарію архіву Тарлів відбулось лише 1761 р., під час ревізії, за розпорядженням коронного підскарбія Ф. Жевуського⁴⁸.

Упорядковуючи архіви, власники переслідували різні цілі. Відповідно до мети сумарії (від латин. *summārium* – “короткий виклад”) документів умовно поділяються на *генеральні*, позаяк відбивали структуру архіву в повному обсязі, та *фрагментарні*, часткові, оскільки охоплювали лише частину збірки або були укладені для конкретної термінової справи; їх творення зазвичай мало спорадичний характер.

За умов нищення багатьох документів з приватних архівів, їх розпоршення у ХХ ст. зростає цінність *генеральних сумаріїв* документів магнатських архівів XVI–XVIII ст. як історичного джерела, оскільки вони відтворюють, за термінологією М. Ковальського, “первісний рівень джерельної бази”⁴⁹, що сформувалася за часів створення самих джерел.

Багато генеральних сумаріїв архівів магнатерії на сьогодні зберігається у державних архівних установах і бібліотеках Польщі – наприклад, у Варшаві – архіву Браницьких герба “Триф” у Білостоку⁵⁰, у Кракові – архіву Жевуських у Підгірцях⁵¹, у Торуні – архіву Тарлів в Ополі Люблінському⁵² тощо, – Литві, Білорусі. В Україні генеральні сумарії магнатських і шляхетських архівів представлені найперше у ЛННБ, колекціях колишнього Оссолінеуму, менше – у Києві. Нами досліджено генеральні сумарії архівів Мнішків у Дуклі та Вишнівці у ЦДІАК України⁵³.

Сумарії (або *реєстри*, *компендіуми*, *інвентарі*) документів архівів магнатських родів відомі історичній науці з XVI ст. Наприклад, 1594 р. було описано архів князів Острозьких⁵⁴, а на зламі XVI–XVII ст. – архів представника ковельської лінії Сангушків – князя Андрія Григоровича⁵⁵. Цінність сумаріїв

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф. 236. – Оп. 1. – Спр. 22.

⁴⁸ Syta K. Archiwum Jana Tarły... – S. 31–53.

⁴⁹ Ковальський М. П. Археографічні публікації з питань історії запорозького козацтва XVI–XVII ст. // Південна Україна. – Дніпропетровськ, 1996. – Вип. 2. – С. 167.

⁵⁰ Zielińska T. Archiwalia dwóch rodów Branickich... – S. 33–45.

⁵¹ Syta K. Summariusze Rzewuskich z Podhorzec... – S. 15–30.

⁵² Idem. Archiwum Jana Tarły... – S. 31–53.

⁵³ Черкаська Н. Архіви магнатерії Правобережної України. – С. 9–11.

⁵⁴ Sumariusz spraw u przywileiów domu X. Ostrogskich roku 1594 pisany [oraz] Inwentarz anno 1620 przez rewizorów spisany dla podziału między córkami xcia Alexandra Ostrogskiego // Zakład Narodowy im. Ossolińskich. – Sygn. 3669/II; Тесленко І. Острозька волость у 1565–1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2006. – 19 с.

⁵⁵ Syta K. Archiwum kniazia Andrzeja Hrehorowicza Sanguszki... – S. 29–44.

Джерела з історії приватної архівістики...

періоду становлення князівських родових архівів полягає в тому, що описані в них документи не дійшли до наших днів. Порівняльний аналіз їх з пізнішими за часом творення сумаріями (наприклад, архівів Сангушків) дає змогу простежити процес формування не лише архівів, а й земельної власності роду.

Магнатські архіви упродовж XVI–XVIII ст. зазнавали інвентаризації та вдосконалення систематизації⁵⁶. Виокремлювали ті документи, які втратили актуальність і перейшли в категорію непотрібного “шпаргалля”. Їх не нищили, а зберігали окремо. Таким “шпаргаллям”, наприклад, були документи з історії роду Вишневецьких у Вишнівці за господарювання Мнішків.

У XVIII ст., у зв’язку з накопиченням великого обсягу різномірних за видами та формою архівних документів, функціонуванням латифундій на великому географічному просторі, зміною власників описування магнатських архівів було поширеним явищем.

Об’єднуючи за територіально-господарською приналежністю документи, різні за походженням, видами (*привілеї, універсали, грамоти* королів і князів про надання земельної власності; *інвентарі маєтків і рухомості, орендні контракти, дарчі, боргові розписки, позови до суду, реляції та маніфестації возних* тощо) і формою (обляти, виписи з актових книг, видимуси, екстракти тощо), генеральні сумарії спочатку не фіксували *кореспонденцію та політичні акти*. Така систематизація полегшувала власникам пошук документів, оскільки судові процеси часто тяглися десятиліттями.

Зважаючи на розлогість магнатських маєтків на величезній території, зростає роль насамперед *листування з управителями маєтків*. З часом кореспонденція набуває історичного значення. Зберігались епістолярії знаних історичних діячів, королів, царів, візирів, султанів та ін. Адаже дипломатичне листування, що його вели окремі представники роду, які посідали міністерські, а також гетьманські уряди, у XVI–XVIII ст. містилось у родовому архіві. Так, гетьманський архів був складовою родового архіву Жевуських герба “Кшивда” у Підгірцях⁵⁷. Серед родових архівів, де кореспонденцію та політичні акти внесено до генерального сумарію, були архіви Мнішків у Дуклі⁵⁸.

Укладені запрошеними особами, які мали доступ до документів, генеральні сумарії відбивають шляхи формування та структуру архіву, хронологічні межі, види і зміст найважливіших документів, які в ньому зберігались, одиниці зберігання, топографічні дані (місце розташування архіву в резиденції, кількість шаф або шухляд), іноді містять імена виконавців. Оскільки магнатські латифундії розкидані були на великому географічному просторі, акти, зафіксовані в генеральних сумаріях родових архівів, не мали географічних обмежень. Тому в родових архівах, розташованих на Правобережній Україні, поряд з документами, що характеризували суспільно-політичне, економічне, культурне життя, побут українських земель, зберігалися документи, які походили з території сучасних Білорусі, Литви, Латвії, Польщі, Німеччини, Росії тощо.

⁵⁶ Jankowski R. Prace inwentaryzacyjne w Archiwum Głównym Radziwiłłów w Nieświeżu do 1945 r. – S. 43–54.

⁵⁷ Syta K. Sumariusze Rzewuskich z Podhorzec... – S. 16.

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф. 250. – Оп. 2. – Спр. 7, 181.

Досить часто, за розпорядженням господарів, архівісти займалися розшукуванням, виявленням (“кверендою”) документів у Коронній і Литовській метриках, архівах місцевих судово-адміністративних установ або в архівах роду. Результати їхніх пошуків констатують численні розрізнені фрагментарні сумарії документів, що зберігалися власниками. Кверенда провадилась до конкретної судової справи, для підтвердження прав власності, матримоніальних зв’язків, шляхетності роду і відповідадала нагальним потребам власників. Документи з історії магнатського або шляхетського роду вийшли на перший план (тобто були долучені до “генеральних” документів, як у Вишнівецькому архіві Мнішків) вже після поділів Речі Посполитої, коли постало питання про доведення шляхетських достоїнств перед чужоземними урядами, в зоні окупації яких опинились маєтки. Прикладом результатів генеалогічних кверенд є *сумарій* документів⁵⁹, що зберігався у Вишнівці, підготовлений і засвідчений у Львові Антонієм-Адальбертом Ольшевським 1782 р.

Зазвичай документи магнатського архіву зберігалися разом з колекцією стародруків і книжок. Тому впорядкування архіву та бібліотеки займалась одна людина. У XVIII ст., як правило, архів упорядковували “штатні” архівісти з клієнтського кола, фактотуми або пленіпотенти господарів у судових процесах: наприклад, Ян-Юзеф Вітошинський у Августа Чарторийського з 1754 р.⁶⁰ або родина Ольшевських у Міхала-Єжи Мнішка у 1782–1786 рр.⁶¹. Їхні клієнтарно-патрональні зв’язки з господарями засвідчували *орендні контракти* на землю в маєтках хлібодавця, *листування* службового характеру, *пленіпотенції* на ведення судових справ тощо. Такого роду документи зберігались, наприклад, у Вишнівці, стосовно родини Ольшевських⁶². Як зауважив О. Баранович, листування Ольшевських становили окремі паки. З джерел дізнаємось про зроблену за сприяння патрона кар’єру довіреними особами, які виконували функції архівістів. Так, Антоній-Адальберт Ольшевський, архівіст Міхала-Єжи Мнішка, – сохачівський ловчий, сяноцький гродський намісник і на момент складання генерального сумарію Вишнівецького архіву – люблінський гродський намісник.

Розпорядження щодо архіву містили й *тестаменти* господарів. Аби уникнути опечатування урядом меблів і рухомого майна після її смерті, Ізабелла Браницька залишила розпорядження про охорону палаців у Білостоку, Хорощі та Високому Стоку. Архів доручено було Ксаверію Вільчевському. Він же разом з Поплавським і Ковнацьким мав зібрати всі папери, що залишаться після Браницької, й передати до архіву, а листування спалити. Виконавицею духівниці вона призначила племінницю, дружину Міхала-Єжи Мнішка, Урсулу з Замойських. Документ, датований 3 листопада 1805 р., було укладено в Білостоцькому палаці й засвідчено у пруській регентській

⁵⁹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 88. – 8 арк.

⁶⁰ Syta K. Jan Józef Witoszyński – archiwista Sieniawskich i Czartoryskich z XVIII wieku: Przyczynek do dziejów archiwistyki prywatnej okresu staropolskiego // Archiwista Polski. – Warszawa, 2002. – № 2. – S. 23–35.

⁶¹ Черкаська Н. Архіви магнатерії Правобережної України. – С. 12.

⁶² ЦДІАК України. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 118; Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 1220, 1329, 1243, 1317, 1619, 1314.

Джерела з історії приватної архівістики...

канцелярії. Засвідчену автентичну копію заповіту було видано 1816 р., на прохання уповноваженого Урсули Мнішкової⁶³.

Про функціональність, засади впорядкування, топографічні дані магнатських родових архівів, а також про осіб, які виконували функції архівістів при великих землевласниках, дізнаємося також з *кореспонденції* уповноважених осіб, адміністрації маєтків⁶⁴.

Проблеми приватної архівістики – впорядкування архівів магнатерії Правобережної України, джерельна база, шляхи її формування – досі залишаються мало вивченими. Формування джерельної бази архівів збігалось з джерелами формування земельної власності – спадкування, укладання шлюбу, купівля-продаж, обмін, дарування. Також надходження документів відбувалося внаслідок колекціонерської діяльності власників. У XVI–XVIII ст. закладались основи архівної справи на українських землях. Тогочасні архівісти впорядковували архіви за предметною ознакою. Предметна ознака розуміється тут як сукупність майново-правових, публічно-урядових, господарчо-фінансових і родинних документів архіву, що виникли в результаті діяльності окремих представників роду та їхніх кривних. Культуру опісування архівів підтверджують укладені архівістами *предметні покажчики* до генеральних сумаріїв, що полегшували пошук і доступ до документів.

Черкаська Наталія (Київ). **Джерела з історії приватної архівістики у XVIII столітті: (На прикладі архівів магнатерії Правобережної України)**

У статті досліджуються джерела формування архівів магнатерії Правобережної України у XVIII ст. Розкрито інформаційний потенціал сумаріїв, кореспонденції, заповітів, інструкцій для вивчення історії магнатських архівів у XVIII ст.

Ключові слова: родовий архів, приватна архівістика, магнатерія, князі, інформаційний потенціал.

Черкасская Наталья (Киев). **Источники по истории частной архивистики в XVIII веке: (На примере архивов крупных землевладельцев Правобережной Украины).**

В статье исследуются источники формирования архивов магнатерии Правобережной Украины в XVIII в. Раскрываются информационные возможности реестров архивных документов, корреспонденции, завещаний, инструкций для изучения истории частновладельческих архивов XVIII в.

Ключевые слова: родовой архив, частная архивистика, магнатерия, князья, информационный потенциал.

Nataliia Cherkaska (Kyiv). **Sources on the History of the Study of Private Archives in the Eighteenth Century: (On the Basis of Magnate Archives in Right-Bank Ukraine).**

The author investigates the main types of sources of formation and evolution of magnate archives in the Right-bank Ukraine. The information potential of the registers of the archival documents, correspondence, testaments and instructions for studying of the history of magnate archives in the Right-bank Ukraine in the eighteenth century are examined in the article.

Keywords: family archive, private archivistics, Right-bank Ukraine, magnates, the princes, information potential.

⁶³ Там само. – Ф. 241. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–63в.

⁶⁴ Jankowski R. Archiwiści i instrukcje archiwalne... – S. 43–54.